University of Groningen

Adolf Harnack, *Das Wesen des Christentums* (1900)

Molendijk, Arie

Published in:

NTT: Journal for Theology and the Study of Religion

DOI:

[10.5117/NTT2018.4.003.MOLE](https://doi.org/10.5117/NTT2018.4.003.MOLE)

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

2018

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Molendijk, A. (2018). Adolf Harnack, *Das Wesen des Christentums* (1900). *NTT: Journal for Theology and the Study of Religion*, 72(4), 319-327. <https://doi.org/10.5117/NTT2018.4.003.MOLE>

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

Key Text

Adolf Harnack, *Das Wesen des Christentums* (1900)

Arie L. Molendijk

NTT 72 (4): 319–327

DOI: 10.5117/NTT2018.4.003.MOLE

Abstract

Adolf Harnack's *Das Wesen des Christentums* (1900) sold more than 100.000 copies. The first English edition *What is Christianity?* appeared already in 1902. In the preface, the church historian and liberal theologian Harnack (1851-1930) characterized the book as a 'short and plain statement of the Gospel and its history'. The present article explores Harnack's career, the defining historical approach (historicism), his characterisation of the essence of Christianity ('God and the human soul, the soul and its God'), and the reception of *Das Wesen des Christentums* (Alfred Loisy, Leo Baeck). Finally, its strengths (a contextualised, thick description of the Christian faith) and weaknesses (its hegemonial liberal stance) are outlined.

Keywords: Adolf (von) Harnack, Essence of Christianity, Historical Approach, Alfred Loisy, Leo Baeck, Christology, Spiritual Religion, Cultural Protestantism

Nun aber brach der Quell frisch hervor und brach sich durch Schutt und Trümmer einen neuen Weg, durch jenen Schutt, den Priester und Theologen aufgehäuft hatten, um den Ernst der Religion zu ersticken (35/31).

Inleiding

In het wintersemester 1899/1900 hield Adolf Harnack (1851-1930) in het grote auditorium van de Berlijnse universiteit een hoorcollege over het wezen van het christendom. Het college was toegankelijk voor studenten uit alle faculteiten en trok zo'n 600 toehoorders. Een student verraste Harnack met een stenografisch verslag. Op grond hiervan werd de serie colleges

gepubliceerd en kon het boek uitgroeien tot een theologische bestseller. Binnen een jaar werden 25.000 exemplaren verkocht en inclusief vertalingen in zestien talen (waaronder een Nederlandse) zijn er in totaal meer dan 100.000 stuks verkocht. In 1950 verzorgde Rudolf Bultmann een nieuwe uitgave en honderd jaar na de originele editie heeft de Münchener liberale theoloog Trutz Rendtorff een geannoteerde editie van dit inmiddels klassieke werk gepresenteerd.

De meest recente en complete uitgave is bezorgd door Claus-Dieter Osthövener, momenteel hoogleraar aan de universiteit van Marburg. Behalve de tekst van de laatste uitgave die Harnack onder ogen heeft gehad uit 1929, neemt Osthövener alle voorwoorden op die Harnack voor de verschillende uitgaven heeft geschreven. Tevens presenteert hij college-aantekeningen van Harnack, alsook een tot nu toe onbekend, maar relatief betrouwbaar en compleet anoniem dictaat van de eerste twee colleges. Verder heeft de redacteur de teksten geannoteerd, waarbij niet alleen citaten en toespelingen, maar ook verbanden met Harnacks overige werk getraceerd worden.¹

In zijn hier nu voor eerst gepubliceerde notities had Harnack geschreven 'G[ottfried] Arnold schrieb 1699, Schl[eiermacher]sche Reden [über die Religion] 1799, Ich diese Vorlesungen 1899' (175). Arnolds beroemde 'Unparteiische Kirchen- und Ketzerhistorie' stond voor een gedeconfessionaliseerde beschouwing van de geschiedenis van het christendom, en Schleiermachers belangrijkste prestatie lag volgens Harnack in diens bepaling van het wezen van de christelijke religie. In deze rij plaatste Harnack zijn eigen colleges over het wezen van het christendom – geen geringe pretentie. Naast bijval ontmoette Harnacks boek ook veel kritiek. Al in de

1 A. von Harnack, *Das Wesen des Christentums. Sechzehn Vorlesungen vor Studierenden aller Fakultäten im Wintersemester 1899/1900 an der Universität Berlin gehalten von Adolf v. Harnack*, uitgegeven door C.-D. Osthövener, Tübingen 2005. Ik citeer naar deze uitgave en verwijs daarnaast naar de eerste uitgave van 1900, waarvan de paginanummers in de marge van de tekst zijn weergegeven (10/2). Cursiveringen zijn altijd aan het origineel ontleend. Via de paginaconcordantie (295-296) zijn de verschillende edities goed te vergelijken. In latere uitgaven zijn nogal wat foutjes geslopen, die Osthövener gecorrigeerd heeft en in het notenapparaat achterin heeft aangegeven. In de editie van 1908 heeft Harnack voor het eerst enige voetnoten toegevoegd. Grondlegend voor de ontstaansgeschiedenis is nog altijd Th. Hübner, *Adolf von Harnacks Vorlesungen über das Wesen des Christentums unter besonderer Berücksichtigung der Methodenfragen als sachgemäßer Zugang zu ihrer Christologie und Wirkungsgeschichte*, Frankfurt am Main etc. 1994. Ook informatief is U. Rieske-Braun, 'Vom Wesen des Christentums und seiner Geschichte. Eine Erinnerung an Adolf Harnacks Vorlesung (1899/1900)', *Theologische Literaturzeitung* 125 (2000), 471-88. In dit korte stuk zal ik de annotatie tot een minimum beperken.

zomer van 1901 sprak Harnack van een vloed van kritische reacties, waarmee hij weinig kon beginnen. Zo wordt in een bespreking de winst van het boek gezien in zijn afschrikwekkende betekenis. Hoe moet hij daarop reageren? Toch wordt ook duidelijk dat Harnack niet echt geneigd was op kritiek in te gaan en overtuigd was van de superioriteit van zijn eigen – historische – benadering.

Adolf von Harnack

Karl Gustav Adolf Harnack was een van de allerberoemdste theologen en geleerden van zijn tijd. Hij was niet alleen hoogleraar kerkgeschiedenis aan de Berlijnse universiteit, maar ook president van de *Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaften* (de voorloper van de huidige *Max Planck-Gesellschaft*) en directeur van de Pruisische staatsbibliotheek. Hij stond aan de wieg van de Duitse *Großforschung* ('big science') en entameerde zelf grote edities, zoals de samen met Theodor Mommsen uitgegeven serie 'Griechische christliche Schriftsteller' (GCS). Hij was een vertrouweling van keizer Wilhelm II, die hem in 1914 de adelstitel verleende (vandaar: von Harnack). Hij adviseerde zowel ministers als de rijkskanseliers Bülow en Bethmann Hollweg. Het prestige dat de Duitse wetenschap in deze tijd internationaal genoot, was voor een deel aan hem te danken.²

Als voorzitter van het *Evangelisch-soziale Kongreß* heeft hij zich ingezet voor sociale verbeteringen, zoals de invoering van arbeidsverzekeringen, uitbreiding van de gezondheidszorg en vrouwenemancipatie. Door memoranda en persoonlijke gesprekken probeerde hij zaken te realiseren. Hij zocht consensus en stond een pragmatisch beleid voor. Ondanks zijn vele 'nevenwerkzaamheden' heeft Harnack ook een groot theologisch oeuvre bij elkaar geschreven. Naast het boek over het wezen van het christendom schreef hij een driedelige dogmengeschiedenis, de geschiedenis van de Pruisische Akademie van Wetenschappen en een boek over Marcion, dat berucht is vanwege de negatieve beoordeling van het Oude Testament.³

Samen met Ernst Troeltsch gold Harnack als de belangrijkste vertegenwoordiger van de liberale theologie in Duitsland. In een beroemde publicatie 'briefwisseling' met Karl Barth stelde Harnack dat hij Barth eerder als object dan als subject van wetenschappelijke theologie beschouwde. De

2 Ch. Nottmeier, *Adolf von Harnack und die deutsche Politik 1890-1930*, Tübingen 2004.

3 P.J. Tomson, 'Harnack, Marcion – das Evangelium vom fremden Gott', *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 67 (2013), 57-65.

dialectische theologie van Barth met diens nadruk op de goddelijke openbaring *senkrecht von oben* was een affront in zijn ogen, een afkeer van een historische en dus wetenschappelijke benadering van de christelijke religie. Hun strijd had mede een politieke dimensie. Barth heeft het enthousiasme van zijn leermeester Harnack bij de uitbraak van de Eerste Wereldoorlog scherp bekritiseerd en later geframed als de aanleiding voor zijn eigen breuk met de liberale theologie. Harnacks verdere politieke ontwikkeling en zijn inzet voor de republiek van Weimar ('de eerste Duitse democratie') liet Barth buiten beschouwing.

Wezen van het christendom

Om Harnacks boek te begrijpen is het belangrijk je te realiseren dat de term christendom de gezamenlijkheid van de verschillende christelijke kerken en stromingen omschrijft. De opkomst van meerdere protestantse kerken sinds de Reformatie en de confrontatie met andere religies gedurende de steeds verdergaande Europese expansie doen de vraag rijzen wat de christelijke confessies nu met elkaar verbindt. Is er sprake van een christelijk Avondland? Het begrip christendom dient dus de reflectie op het gemeenschappelijke van de verschillende christelijke confessies. Verlichtingstheologen zagen het wezen in een zedelijke en redelijke algemene vorm van religie. De kritiek hierop was dat dit een rationalistische abstractie was, die nooit recht kon doen aan een feitelijk bestaande religie. Binnen het Duitse idealisme zocht men naar het specifieke religieuze en historische van het christendom. Conservatieve theologen daarentegen poneerden dat het wezen van het christendom kerkelijk bepaald is, omdat het christelijk geloof aan dogma en belijdenis der kerk gebonden is. In het cultuurprotestantisme zocht men weer naar een wezen van het christendom, dat de verschillende confessies overstijgt.⁴ Harnack bracht dit vraagstuk onder de aandacht van een breed publiek met zijn these dat in zijn wisselende historische vormen het 'evangelie' iets bevat dat altijd geldig is (17/9).

Keer op keer wees Harnack erop dat de bepaling van het wezen van het christendom een historische taak was. Anders gezegd, de waarheidsaanspraak van het christelijk geloof dient historisch wetenschappelijk onderzocht te worden. Het uitgangspunt daarbij is de prediking van Jezus, die Harnack tamelijk sterk isoleert van de historische context, in het bijzonder

4 R. Schäfer, 'Christentum, Wesen des', in J. Ritter (red.), *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, deel I, Basel 1971, 1008-1016.

van het jodendom. De verkondiging van Jezus vat hij samen in de volgende drie punten: 1) de komst van het Rijk Gods, 2) God de vader en de oneindige waarde van de menselijke ziel, en 3) het liefdesgebot en de boodschap van een hogere vorm van gerechtigheid (37/33). Ondanks de gestipuleerde gelijkwaardigheid van deze drie punten lijkt Harnacks voorkeur toch naar de tweede omschrijving uit te gaan. Zelfs als hij spreekt over het komende Koninkrijk van God, dan voltrekt zich dit volgens hem in de enkeling en schiet wortel in de ziel van de mens. Hiermee verdwijnt de dramatische wereldhistorische dimensie volkomen. Het gaat niet om engelen en duivels, om vorstendommen en andere uitwendigheden, maar 'um Gott und die Seele, um die Seele und ihren Gott' (40/36). De nadruk ligt op de innerlijke vroomheid.

Toch beklemtoonde Harnack dat in elk van de drie punten de *gehele* verkondiging besloten ligt; in alle drie kan deze *volledig* tot uitdrukking gebracht worden. Daarin ligt nu juist de grootheid en de kracht van Jezus' prediking. Daarmee zijn dus verschillende perspectieven en interpretatieschema's gegeven. Harnack wilde niet de systematische eenheid van het christelijk geloof in een abstracte formule vatten, zoals 'kerygma' of het 'Woord Gods', maar laten zien dat 'het evangelie' in een veelheid van perspectieven begrepen kan en zelfs moet worden. Daarmee keerde hij zich tegen rationaliserende methoden, zoals gepraktiseerd in de apologetiek en godsdienstwijsbegeerte. In deze optiek leidt de historische aanpak niet tot een relativisering van vaststaande objectieve waarheden, maar toont zij de grenzen van de objectiveerbaarheid van de boodschap van het 'evangelie'.⁵ Harnack aarzelt dan ook niet om het wezen van het christendom nader te preciseren aan de hand van bijbelteksten, zoals het Onze Vader en Mattheus 16:26 ('Want wat baat het de mens zo hij de hele wereld wint en schade lijdt aan zijn ziel?').

Nadat Harnack de kern van de prediking van Jezus heeft 'vastgesteld', behandelt hij in de hoofdstukken vijf tot en met acht de volgende zes punten:

- 1) Het evangelie en de wereld, of de vraag naar de ascese;
- 2) Het evangelie en de armoede, of het sociale vraagstuk;
- 3) Het evangelie en het recht, of de vraag naar de 'aardse ordeningen' [staatsgezag];
- 4) Het evangelie en arbeid, of de vraag naar de cultuur;
- 5) Het evangelie en de Zoon Gods, of de vraag naar de christologie; en
- 6) Het evangelie en de leer, of de vraag naar de belijdenis (51/50).

5 A. von Harnack, *Das Wesen des Christentums*, herdruk met commentaar door T. Rendtorff, Gütersloh 1999, 23.

In de behandeling van deze punten wordt ook Harnacks conservatisme zichtbaar. Het evangelie spreekt niet over de noodzaak van ascese en biedt ook geen sociaal hervormingsprogramma. Harnacks uitleg van het evangelie is tamelijk apolitiek. Dat is begrijpelijk, aangezien hij van mening is dat het evangelie niet – of in ieder geval niet primair – over de aardse verhoudingen gaat. Opmerkelijk sceptisch uitte hij zich over de betekenis van culturele vooruitgang en de waarde van arbeid ('Arbeit, die nichts als Arbeit ist, wird zum Ekel', 73/77).

Voor de meeste ophef heeft echter zijn uitspraak gezorgd dat het puur en alleen om de boodschap van Jezus gaat: '*Nicht der Sohn, sondern allein der Vater gehört ins Evangelium, wie es Jesus verkündet hat, hinein*' (85/91). Het gaat hier uitdrukkelijk om de verkonding van Jezus en niet om die van de evangelisten en Paulus, zoals Harnack in een later toegevoegde noot verder expliciteert. Ondanks kritiek bleef hij bij de opvatting dat het 'evangelie' niet van de persoon van Jezus losgemaakt kan worden om in een leerstuk vast te leggen. Harnacks opmerking dat Jezus de persoonlijke verwezenlijking en kracht van het evangelie is en nog altijd als zodanig ervaren wordt (86/91) maakt duidelijk hoezeer hij hechtte aan de figuur van Jezus. Impliciet stelde hij zo de vraag of dit niet veel wezenlijker is dan het latere christologische dogma. Over de christologie was Harnack niet onverdeeld positief:

Um einer Nuance willen kündigte man sich hier die brüderliche Gemeinschaft und sind Tausende geschmäht, verworfen, in Ketten gelegt und hingemordet worden. Es ist eine schaurige Geschichte. Auf dem Boden der 'Christologie' haben die Menschen ihre religiösen Lehren zu furchtbaren Waffen geschmiedet und Furcht und Schrecken verbreitet. Diese Haltung dauert noch immer fort, die Christologie wird behandelt, als böte das Evangelium keine andere Frage, und der Fanatismus, der sie begleitet, ist auch heute noch lebendig (75/79).

De verharding van institutionele macht zag Harnack als een bedreiging. Hoe belangrijk de kerk als institutie voor hem ook was, zij komt als het om het wezen van het christendom gaat op de tweede plaats. Zijn kritiek op het katholicisme – en overigens ook op de Oosters-Orthodoxe kerk – richt zich op de ritualistische en institutionele elementen. De Reformatie interpreteert hij vooral als een verinnerlijking van het christendom. Het allerbelangrijkste is dat we een religie hebben 'ohne Priester, ohne Opfer, ohne Gnadenstücke und Zeremonieen – eine geistige Religion!' (151/167).

Hiermee zijn we bij het laatste deel (hoofdstuk 9-16) van het boek aangeland: 'Het evangelie in de geschiedenis'. Dit deel kan gelezen worden als een

compacte kerk- en dogmengeschiedenis. Harnacks grote dogmengeschiedenis behelst tevens een kritiek van de dogma's. Wat kort door de bocht zou je kunnen stellen dat hij het geloof van de last van een verstarde dogmatische traditie wil bevrijden. Toch wilde Harnack zeker niet uitsluitend een geschiedenis van neergang en verval van het christendom presenteren. In de beroemde formulering uit zijn dogmengeschiedenis is het dogma 'in seiner Conception und in seinem Ausbau ein Werk des griechischen Geistes auf dem Boden des Evangeliums'. De zogeheten 'Hellenisering van het christendom' is ook te begrijpen als een geslaagde cultuursynthese; zo kon het christendom een macht van historische betekenis worden.

Kritiek

Een belangrijk punt van kritiek was en is Harnacks behandeling van het jodendom. Aan de ene kant dreigt volgens Harnack het gevaar dat met het Oude Testament een inferieur element in het christendom wordt opgenomen; aan de andere kant roept hij uit 'welk een zegen heeft het [Oude Testament] aan de kerk gebracht' (108/116). Enerzijds wordt het jodendom weggezet als een achterhaald stadium in de religiegeschiedenis; anderzijds is de verkondiging van Jezus al bij de profeten, ja zelfs 'in de joodse overlevering van die tijd' (35/31) te vinden. De joodse rabbijn Leo Baeck heeft dit soort evolutionistisch geschiedsdenken de 'Erbfehler' van het liberale protestantisme genoemd.⁶ Het is in ieder geval een ernstige simplificatie en vertekening van de joodse cultuur en religie. Baeck zou in 1905 zelf een studie over het wezen van het jodendom het licht doen zien. Harnacks boek functioneerde als een katalysator van een groter debat.

De wijze waarop Harnack het wezen van het christendom identificeerde met de zuivere prediking van Jezus is welbeschouwd een uiting van protestants superioriteitsdenken. Tegenover jodendom, katholicisme en sociaaldemocratie wordt zo het cultuurprotestantisme als *Leitkultur* voor Duitsland voorgesteld. De historicus Gangolf Hübinger concludeert: 'Eindeutig geht (...) aus den Quellen hervor (...), daß aus dem Universalitätsanspruch des freien Christentums ethische Grundsätze für staatsbürgerliche Erziehung wie auch für "Judenmission" verbindlich abgeleitet wurden.'⁷ In die zin was Harnacks

6 L. Baeck, *Harnacks Vorlesungen über das Wesen des Christentums*, Breslau 1902² (herziene druk).

7 G. Hübinger, *Kulturprotestantismus und Politik. Zum Verhältnis von Liberalismus und Protestantismus im wilhelminischen Deutschland*, Tübingen 1994, 275.

Wesen des Christentums geen louter intellectuele exercitie, maar bevestigde het een dominante cultuur, waarin andere groepen een ondergeschikte positie innamen. Dit is complexe materie, die grondig historisch gecontextualiseerd dient te worden. Simpele oordelen, zoals dat dit een antisemitisch geschrift is, zijn niet echt behulpzaam. Harnack heeft zich meerdere malen publiekelijk zeer krachtig uitgesproken tegen antisemitisme en racisme.

Het is van belang om te zien dat het cultuurprotestantse superioriteitsbewustzijn zich ook tegen andere groepen kon richten. Zo staat de Rooms-Katholieke Kerk als uiterlijk apparaat volgens Harnack in volstrekte tegenspraak tot de christelijke boodschap (149/165) en kennen de oosters-orthodoxe kerken ‘unterchristliche’ voorstellingen. Ook binnen het katholicisme hebben Harnacks lezingen tot een verhitte polemiek gevoerd. Een serieuze en gematigde bijdrage was die van de modernistische theoloog Alfred Loisy (1857-1940). In zijn *l'Évangile et l'Église* (1902) reageerde hij uitgebreid op Harnack en stelde dat het onjuist is het christendom terug te voeren op de vroege prediking van Jezus. Het christendom heeft zich in de loop van de geschiedenis ontwikkeld en een kerkelijke gedaante aangenomen. Dit soort zaken moet verdisconteerd worden in de vaststelling van het wezen van het christendom. Het wezen van iets kan toch niet louter en alleen in de kiem liggen?

Balans

Met het bovenstaande is slechts een fractie van de receptie van Harnacks *Wesen des Christentums* aangeduid. Methodisch gezien was de belangrijkste kritiek dat het wezen van het christendom niet – zoals Harnack presenteerde – (wetenschappelijk) historisch kon worden vastgesteld. Ernst Troeltsch heeft er al vroeg op geattendeerd dat het wezen nooit direct uit de geschiedenis kan worden afgeleid, maar altijd een subjectief element bevat: ‘Wesensbestimmung ist Wesensgestaltung’. Feitelijk heeft Harnack ervoor gekozen om de kern van het christendom te lokaliseren in het ‘evangelie’, de prediking van Jezus van Nazareth. Op die manier konden latere ontwikkelingen van tal van smetten gereinigd worden. Uiteindelijk is dit een weinig historische aanpak, omdat het christendom (zoals bijna alle historische verschijnselen) in ontwikkeling is en een wezensbepaling daarmee rekening dient te houden.

Toch biedt het spreken over het wezen (hoe lastig dat ook is) ook winst: ten principale wordt het christendom gezien als een historische grootheid in ontwikkeling. De bijbel en andere gezaghebbende schriften zijn daarmee hoogstens bronnen van inspiratie en geen criteria voor het juiste

theologische spreken. Leerstellingheid kan volgens Harnack tot vreselijke daden leiden: om een nuance in de christologie zijn gelovigen veroordeeld, gevangengezet en vermoord. Een historische beschouwing van het christendom laat zijn veelvormigheid en veranderlijkheid zien en de noodzaak steeds weer opnieuw in de geschiedenis te bepalen waar het op aankomt in de christelijke traditie. Bovendien laat Harnack zien dat de kern van het christendom vanuit verschillende gezichtspunten begrepen kan worden en werpt hij zo een dam op tegen eenzijdig rationaliserende benaderingen van een levende godsdienst. Zijn historische aanpak is ook veel meer op de levende vroomheid gericht dan dogmatische benaderingen.

Wel zijn in de loop van de verdere theologiegeschiedenis de beperkingen van Harnacks *Wesen des Christentums* steeds duidelijker aan het licht gekomen. Nu heb ik niet in eerste instantie de historische manco's op het oog (de wetenschap gaat verder), maar wel de krasse wijze waarop hij zijn eigen vorm van christendom normatief stelde. Niet voor niets wordt er in de geschiedschrijving van het christendom steeds meer over *Christentümer* of *Christianities* gesproken. Het is niet langer mogelijk van één christendom te spreken, zo wijdvertakt en divers is het geglobaliseerde christendom vandaag de dag. Als we het eurocentrische perspectief opschorten, dan wordt duidelijk dat de verschillende vormen van christendom niet uitsluitend op verschillende confessionele tradities zijn terug te voeren, maar ook begrepen moeten worden vanuit verschillende processen van inculturatie.⁸ Hier stuit ook de traditionele oecumene op een grens. De opvattingen en institutionele vormen zijn zo verschillend dat ze niet meer tot elkaar gebracht kunnen worden. Dan zou juist in verdere processen van individualisering van het christendom zijn wezen besloten liggen. 'De Geest waait waarheen hij wil'.

Over de auteur

Arie L. Molendijk is hoogleraar Geschiedenis van het Christendom en Filosofie aan de Faculteit Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschap van de Rijksuniversiteit Groningen.
E-mail: a.l.molendijk@rug.nl

8 F.W. Graf, 'Christentum', in V. Drexler et al. (red.), *Wörterbuch des Christentums* (1988), München 1995, 204-207.